

MAKTABLARDA ICHI BO‘SH SO‘ZLARNI O‘QITISH

Hasanova Dildora Ikromovna

*Beshariq tuman 1-son kasb-hunar maktabi Ona tili va adabiyoti
fani o‘qituvchisi*

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11533193>

Abstract: *The theme of proverbs created by mankind is wide and varied. Pronouns have a general (abstract) meaning specific to a person, object, character or quantity. The meaning of the pronoun is clearly revealed in the speech process. They change morphologically like the words they replace. Pronoun teaching in schools is very important and relevant today.*

Key words: *hollow words, pronoun, grammar, sign word, auxiliary word, meaning, show.*

Annotatsiya: *Insoniyat tomonidan yaratilgan maqollarning tematikasi keng va rang-barangdir. Olmoshlar shaxs, predmet, belgi yoki miqdorga xos bo‘lgan umumiy (mavhum) ma‘noni anglatadi. Olmosh bildiruvchi ma‘no nutq jarayonida aniq yuzaga chiqadi. Ular o‘zlari almashtiruvchi so‘zlar kabi morfologik jihatdan o‘zgaradi. Maktablarda olmoshni o‘qitish bugungi kun uchun juda muhim va ahamiyatlidir.*

Kalit so‘zlar: *ichi bo‘sh so‘zlar, olmosh, grammatika, ishora so‘z, yordamchi so‘z, ma‘no, ko‘rsatish.*

Ma'lumki, so'zlar ma'noviy belgisiga ko'ra uch tipga bo'linadi:

a) mustaqil ma'noli so'zlar (fe'l, ot, sifat, son);

b) bo'sh - ishora ma'noli so'zlar (olmosh);

v) yordamchi ma'noli so'zlar (ko'makchi, bog'lovchi, yuklama, ko'makchi fe'llar).

"Ishoraviylik" ramzi bilan ataluvchi olmoshlar boshqa leksemalardan ajralib turadi. O'zbek tilshunosligida olmoshlarning doirasi va vazifasi zo'rma-zo'rakilik bilan ancha chegaralanib "ot, sifat, son o'rnida qo'llanuvchi so'zlar" deb o'ta tor tushunilgan. Vaholanki, bu bilan olmoshning nafaqat ot, sifat, son, balki fe'l, ravish, taqlid, undov, gap va, hatto, matnni almashtira olish, ularga ishora etish xususiyati hisobga olinmagan edi. Olmoshlar guruhiga *men, sen, u, biz, siz, ular* kabi shaxsga; *kirn, nima, bu, ana, mana, mana bu* kabi predmetga; *qanday, bunday, shunday* kabi belgiga; *buncha, shuncha, qancha* kabi miqdorga; *qachon* kabi paytga; *qaer* kabi o'ringa; *shunday bo Imoq, qanday qilmoq* kabi harakat-holatga ishora qiluvchi leksemalar kiradi. Shuni aytib o'tish joizki, olmoshlar hamma vaqt ham qandaydir bir so'zni "almashtirib", uning o'rnida kelavermaydi. Misollar:

1. Kim mehnat qilsa, u roat ko'radi.

2. Men kecha keldim. Sen buni bilasan.

3. Nima qilsam ham men o'zim bilaman.

4. *Hamma mehmonlar biznikida.*

5. *Barcha mushkulotlar oson bo'ldi kabi gaplarda kishilik, belgilash, o'zlik olmoshlari hech bir so'zni almashtirmagan.*

Arab tilshunosligida olmoshlar alohida so'z turkumi sifatida berilmagan, balki har bir so'z turkumi ichida "yashirin ma'noli so'zlar" (*zamirlar*) sifatida alohida guruhlarga ajratilgan. Chunonchi, *kitob, daftar, Abbos* - aniq ma'noli otlar bo'lsa, *men, sen, kim* - yashirin ma'noli otlar (zamid otlar) dir. Yoxud *oq, qizil, chiroyli* — ma'lum ma'noli sifat hisoblansa, *bunday, shunday* kabilar "zamid sifatlar" dir.

Olmoshlar shaxs, predmet, belgi yoki miqdorga xos bo'lgan umumiy (mavhum) ma'noni anglatadi. Olmosh bildiruvchi ma'no nutq jarayonida aniq yuzaga chiqadi. Ular o'zlari almashtiruvchi so'zlar kabi morfologik jihatdan o'zgaradi.

Olmoshning ma'no guruhlari

Olmosh qaysi so'z turkumi o'rnida qo'llansa, shu turkumga xos sintaktik vazifani bajaradi: *O'qituvchi darsga kirdi. U o'quvchilar bilan salomlashdi.* Olmoshlar o'zidan oldin aniqlovchi talab qilmaydi: *Hamma xursand va shod. U kitobni o'qidi.* **Olmoshlar ifoda etadigan ishoraviy ma'nosiga ko'ra quyidagi ma'no guruhlariga bo'linadi:**

1. *Kishilik olmoshlari.*

2. *Ko'rsatish olmoshlari.*

3. *O'zlik olmoshlari.*

4. *Belgilash olmoshlari.*

5. *So'roq olmoshlari.*

6. *Gumon olmoshlari.*

7. *Bo'lishsizlik olmoshlari.*

I. *Kishilik olmoshlari* shaxs olmoshlari deb ham yuritiladi, chunki shaxsga ishora qilib keladi. Shaxs olmoshlarining qo'llanishida ayrim o'ziga xosliklar bor. Shaxslar o'z ma'nosidan tashqari ko'chgan holda qo'llanishi mumkin. Chunonchi:

1. *Biz* olmoshi II shaxs ko'plikdagi *siz* olmoshi o'rnida qo'llaniladi: *Qani, endi biz ishga tushaylik.* Bunda tashviq ma'nosini anglatiladi.

2. Ko'plikni ifodalovchi olmoshlar birlik uchun qo'llaniladi: *Bu ishni biz uddaladik.* Ushbu gapda *men* o'rnida ishlatilgan *biz* maqtanish, kibr ma'nosini ifoda etyapti.

3. *Men* o'rnida *biz* olmoshi ishlatilib, kamtarlikni ifodalash mumkin: ***Biz bu maqolada echimini kutayotgan muammoni olibchiqdik.***

4. *Sen* o'rnida *siz, u* o'rnida *ular* olmoshi ishlatilib, hurmat ma'nosini ifodalaydi: ***Siz bugun darsda faol ishtirok etdingiz.*** Menbuvimni yaxshi ko'raman. Ular ham meni sevadilar.

5. *Siz* olmoshi, ko'pincha, birlik sonda hurmat ma'nosida qo'llanilganligi sababli ikkinchi shaxs ko'plik sonda *sizlar* shakli ishlatilishi mumkin: ***Sizlar kelajagimiz.***

6. *Kishilik olmoshlariga -lar* qo'shimchasi qo'shilganda turli xil ma'nolar voqelanadi:

-*Senlarga aytyapman* (kamsitish ma'nosi). -*Sizlarda insof bormi?* (ko'plik ma'nosi).

II. Ko'rsatish ma'nosini anglatuvchi olmoshlar (*bu, shu, mana, ana, u, o'sha, hov* va boshqalar) shaxs, predmet, belgini alohida ko'rsatish, ta'kid ma'nolari uchun xizmat qiladi. Ular ifodalovchi (ishoraviy) nom ham turlicha:

-shaxs yoki predmetga ishora qiladi: -*Siz o 'shami?*

(A. Qod.)

-belgiga ishora qiladi: *Menda ham shunaqa kitoblar bor.*

-vaqtga ishora qiladi: ***Shu-shu*** *Fotima kelmay qoldi.*

-o'ringa ishora qiladi: *Siz - unda, biz - bunda.*

III. O'zlik olmoshi. Bu olmosh turi «ta'kid», «tegishlik» ma'nosini anglatadi: *Mening o'zim bilaman.* «O'xshatish» ma'nosi ham matndagi o'z so'zi orqali ifodalanadi: *Onasining o'zi.* «Umumiylik», «noaniqlik» kabi ma'nolar -*O'zim.* (*shunchaki*) turdagi gaplarda ro'yobga chiqadi.

IV. So'roq olmoshlari shaxs, predmet, belgi, harakatni aniqlash maqsadida ishlatiladi. Ular quyidagilarga bo'linadi:

-shaxsga nisbatan qo'llanuvchi olmoshlar (*kim, kimlar*);

-voqea-hodisa, predmetlarga nisbatan qo'llanuvchi olmoshlar (*nima, nimalar*);
olmoshlar {*qanday*,

-belgini *qanaqa*);

-sabab va maqsadni aniqlashga qaratilgan olmoshlar (*nega, nima uchun, nechuk*);

-miqdorga nisbatan *qancha*);

-harakat-holatga nisbatan *qildi, nima bo'ldi*);

-o'rin ma'nosini ifodalovchi so'roqlar (*qani, qayerda*);

-payt ma'nosini ifodalovchi so'roqlar (*qachon, qachonga*).

Bunday olmoshlar faqat so'rash ma'nolarini yuzaga chiqarmaydi, ma'noni bo'rttirish (*kimki, nimaki*), ritorik so'roq (*Men sizga nima dedim?*), taajjub (*Butting nimasi yomon?!*) kabi ma'nolarni ifoda etadi.

V. Belgilash olmoshlari. *Har* so'zi belgilash olmoshi bo'lib, ko'pincha, so'roq olmoshlari bilan birikib keladi va qo'shma belgilash olmoshlari yasaydi. Jamlik ifodalovchi olmoshlar predmet, shaxs, belgiga nisbatan yig'indini, to'dani ifodalaydi: *hamma, yalpi, har kim, barcha, bah, butun.*

VI. Gumon olmoshlari muayyan predmet, shaxs, belgi yoki harakat xususida o'ta mavhum tushunchani bildiradi. So'roq olmoshlari bilan qo'shib keladigan *ali-*va *-dir* ushbu olmoshlarga noaniqlik ma'nosini kiritadi.

VII. Bo'lishsizlik olmoshlari ma'no jihatdan tasdiqqa nisbatan ziddlikni bildiradi va *hech* so'zi bilan hosil bo'ladi.

Bu olmoshlar gapni (fikrni) inkorga aylantiradi: *hech nima, hech kim, hech qachon, hech mahal...*

Tilimiz tarixida ham, hozir ham ba'zan juda ko'tarinki, tantanavor nutqda kamtarinlik uchun, manmanlik qilmaslik uchun *men* kishilik olmoshi o'rnida *kamina, faqir, banda* so'zlari qo'llaniladi. Bular tilshunosligimizda *ot-obnoshlar* nomini olgan.

Umumta'lim maktablarining "Ona tili" o'quv dasturidan o'rin olgan "Olmosh" so'z turkumi mavzulari va ular uchun ajratilgan o'quv soatlari o'quvchilarga bu bo'lim yuzasidan yetarlicha bilim berishga, ularda shu mavzular bo'yicha ko'nikma va malakalar hosil qilishga imkon beradi. Mavzuga oid termin- tushunchalar, o'qitilishi lozim bo'lgan grammatik qoidalar, ulardagi uzviylik ilmiylik o'quvchida bu so'z turkumi yuzasidan yetarlicha bilim olishga, ko'nikma va malakalar hosil qilishga mo'ljallangan, o'quvchining og'zaki va yozma nutqini o'stirishga, bog'lanishli nutqini shakllantirishga, ularning so'z boyligini oshirishga, so'z va uning ma'nolari ustida ishlash ko'nikmalarini va sintaktik qurilmalar ustida ishlash qobiliyatlarini shakllantirishga qaratilgan uzviy tizim sifatida bayon qilingan. Ammo o'quv soatlarini biroz ko'paytirilganda yaxshi bo'lardi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ona tili o'qitish metodikasi. K. Qosimov, S. Matchonov, X.G'ulomova, Sh.Yo'ldosheva, Sh. Sariyev. – T.: "NOSHIR", – 2009
2. O'zbek xalq og'zaki ijodi. O. Madayev. – T.: MUMTOZ SO'Z, 2010
3. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik / S. Ahmedov, B. Qosimov, R. Qo'chqorov, Sh. Rizayev. – T.: "Sharq", 2020
4. Abdullayeva, O. O. (2021). Abay ijodini o'rganishda savol va topshiriqlar ustida ishlash. *Academic research in educational sciences*, 2(3), 4-9.
5. Abdullayeva, O. O. (2021). Ibroyim Yusupov ijodi asosida o'quvchilarning vatanparvarlik tuyg'ularini o'stirish. *Academic research in educational sciences*, 2(3), 176-180.
6. Botirboyev, F. P., Abdullayeva, O. O., & Shermatova, U. S. (2021). O'ljas Sulaymonov ijodini o'rganishda savol va topshiriqlar ustida ishlash. *Academic research in educational sciences*, 2(4), 2013-2018. <https://doi.org/10.24411/2181-1385-2021-00834>